

Богатирьов Іван*д.ю.н., професор**Державний університет «Житомирська політехніка»***Пенітенціарна система України
в безпековому вимірі: актуальні проблеми**

Анотація. У статті здійснено науковий аналіз пенітенціарної системи України в безпековому вимірі. Зазначено, що не вирішення безпекових проблем, притаманних пенітенціарній системі України створює у свідомості людей очевидну невизначеність і навіть суперечливості на їх тривалість. Доведено, що міф про можливість швидких змін у пенітенціарній системі, про можливість реалізації реформ протягом кількох років, не є оптимістичним, навпаки прогнози часової тривалості, показують, що реформи є не системними, а в більшості випадків однобокими. Виокремлено проблемні питання, що впливають на пенітенціарну систему України в безпековому вимірі.

Ключові слова: пенітенціарна система; безпековий вимір; персонал; місця несвободи; засуджені; медико-санітарне забезпечення; виправлення; ресоціалізація; правовий статус; правова безпека; суспільно корисна праця; насилля.

Постановка проблеми. Сучасна еволюція російсько-української війни не могла обійти таку вразливу державну інституцію, якою є пенітенціарна система України. Саме в ній утримуються засуджені, особи, щодо яких обрано запобіжний захід у виді тримання під вартою, та засуджені які перебувають на обліку в уповноважених органах з питань пробації.

Окрім цього, російсько-українська війна доповнила функціонування пенітенціарної системи і ще однією категорією – це утримання військовополонених російської федерації. Історія досліджень місць несвободи показує, що саме ці місця дійсно є вразливими, оскільки в них відбуваються покарання засуджені за кримінальне правопорушення, і які потребують фінансового, матеріально-побутового, медичного, правового, соціального та безпекового забезпечення.

За період відбування покарання персонал місць несвободи зобов'язаний допомогти засудженому пройти соціалізацію, ресоціалізацію та реінтеграцію і звільнитися з місць несвободи законослухняним громадянином. Водночас, у реаліях сьогодення в пенітенціарній системі України існує низка проблем концептуального і практичного характеру, які на привеликий жаль, в умовах війни, отримали ступінь високої вразливості та негативно впливають на весь процес виконання/відбування кримінального покарання в місцях несвободи.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, щоб виокремити певну групу проблемних питань функціонування пенітенціарної системи України в безпековому вимірі та визначити заходи щодо їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема функціонування пенітенціарної системи України в безпековому вимірі, займаються такі вітчизняні вчені, як: К. Автухов, А. Богатирьов, О. Богатирьова, В. Борисов, В. Голіна, Б. Головкін, О. Джу́жа, В. Дрьомін, О. Колб, Ю. Новосад, В. Конопельський, В. Коваленко, І. Копотун, М. Романов, Р. Підвисоцький М. Пузирьов, А. Степанюк, О. Шкута, І. Яковець та ін.

Попри дослідження зазначених вчених, сьогодні на порядок денний стало питання вивчення актуальних проблем пенітенціарної системи України в безпековому вимірі, що зумовило вибір підготовки даної статті, обумовило її актуальність.

Отож, недостатня наукова розробленість цих питань, визначила необхідність наукового дослідження актуальних проблем пенітенціарної системи України в безпековому вимірі, які виникли в неї в умовах війни і вироблення теоретичних та практичних пропозицій щодо реформування (розвитку) цього публічного інституту.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, не вирішення безпекових проблем, притаманних пенітенціарній системі України створює у свідомості людей очевидну невизначеність і навіть суперечливості на їх тривалість. Цей чинник в Україні майже не враховується. Міф про можливість швидких змін у пенітенціарній системі, про можливість реалізації реформ протягом кількох років, не є оптимістичним, навпаки прогнози часової тривалості, показують, що реформи є не системними, а в більшості випадків однобокими.

Такої ж думки, дотримується і вітчизняний вчений А.І. Богатирьов. Так, в процесі характеристики рівнів запобігання злочинності в місцях несвободи він звертає увагу вітчизняних вчених на три рівня: перший рівень злочинності в місцях несвободи є індикатором функціонування установ виконання покарань; другий рівень є інтегрованою характеристикою криміногенної обстановки в місцях несвободи; третій рівень свідчить про ефективність чи не ефективність державної політики в сфері виконання покарань щодо протидії та запобігання злочинності в місцях несвободи [1, с. 8].

Інший вітчизняний вчений І.М. Копотун у власному дослідженні доводить, що керівництво Міністерства юстиції України, поки що не створило передумови на позитивні результати у пенітенціарній системі, а навпаки з'явилися певна кризова ситуація, яка щорічно ускладнює поступальний розвиток пенітенціарного відомства [2, с. 81].

Серед проблем, що притаманні пенітенціарній системі України варто виділити право засуджених на особисту безпеку. Варто наголосити, що право засуджених на особисту безпеку було введено законодавцем у 2003 році – стаття 10 Кримінально-виконавчого кодексу України [3, с. 11].

Прошло 23 роки, а проблема залишається, оскільки, особиста безпека в місцях несвободи – це об'єктивне і законмірне явище, без якого порядок і мови виконання/відбування засудженими покарання не можуть забезпечити будь-який процес виправлення і ресоціалізації засуджених.

І хоча правова безпека в місцях несвободи відносно нове явище, вона має свій вплив на засуджених, із різним соціальним статусом. Наприклад правова безпека має свій вплив на субкультуру засуджених. Вона також впливає на тих засуджених, що не бажають дотримуватися норм і правил поведінки або схильні до вчинення в місцях несвободи нового кримінального правопорушення.

Під правовою безпекою в місцях несвободи вчена розуміє гарантовану міжнародним правом та вітчизняним законодавством захищеність життя, здоров'я, інших життєво важливих і соціально значимих інтересів як засуджених, так і персоналу від спричинення їм шкоди, а також запобігання небезпеки та загроз, які виникають в процесі вчинення в місцях несвободи нового кримінального правопорушення.

Наступна проблема – це запобігання кримінальним правопорушенням в місцях несвободи. Цій проблеми вітчизняні вчені приділили багато уваги, поряд з цим, вона є найактуальнішою, оскільки в апріорі засуджені в умовах ізоляції не можуть вчинити нові кримінальні правопорушення.

Окремої уваги заслуговує проблема працевлаштування засуджених під час відбування покарання. Оскільки пункт 3 статті 71 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та п. 3 ст. 71 Положення про Європейські тюрми визначено, що в'язням повинна забезпечуватися корисна робота або у разі необхідності інша корисна діяльність в обсягах, достатніх для того, щоб вони були активно зайняті впродовж нормального робочого дня, на жаль, маємо констатувати, що у вітчизняних в'язницях це не так.

Серед причин варто виділити такі: розрив господарсько-економічних зв'язків з галузевими підприємствами; падіння виробництва; відсутність фінансування державних програм розвитку виробничої діяльності установ виконання покарань.

Все це призвело до скорочення робочих місць і як наслідок неможливість забезпечення роботою всіх працездатних засуджених. Окремою причиною стало не бажання засудженого брати участь у суспільно корисній праці, оскільки чинне законодавство визначило, що це його право, а не обов'язок (ст.8 КВК України).

До речі, такої думки дотримуються і практичні працівники органів і установ виконання покарань. На їх думку, не бажання засудженого брати участь у суспільно корисній праці, неможливість повного працевлаштування засудженого, призводить до їх морально-психологічної деградації, порушується режим, вчиняються нові злочини. Зокрема, як пише вітчизняний вчений О.О. Шкута, саме вплив неробства, що розбещує, породжує утриманські настрої і дестабілізує обстановку в місцях позбавлення волі [4, с. 20].

Досліджуючи пенітенціарну систему в безпековому вимірі, ми не могли обійти і таку її проблему, як оптимізація процесу виконання/відбування покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні. Оскільки вона є одним із стратегічних завдань пенітенціарної системи, а тому проведені упродовж останніх років реформи кримінально-виконавчої системи і її трансформація в пенітенціарну систему, були спрямовані на забезпечення дотримання прав і свобод засуджених/ ув'язнених в місцях несвободи та впровадження в законодавчий і виконавчий процес міжнародних стандартів функціонування органів і установ виконання кримінальних покарань.

Наразі в Україні діє Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 16 грудня 2022 року. Даним розпорядженням одночасно було затверджено операційний план її реалізації у 2022–2024 роках [5].

Отож, пенітенціарна система в безпековому вимірі займає один із головних її напрямків. На жаль, як зазначає вітчизняний вчений В.Т. Марчук, російсько-українська війна певним чином вплинула на реалізацію даної стратегії, і створила ряд непередбачених прецедентів, зокрема:

- евакуація засуджених з колоній, які тимчасово попали в перші дні війни в окупацію;
- відсутність відповідних наказів з боку керівництва Міністерства юстиції України, як діяти в умовах воєнного стану, що спричинило не однозначність ухвалення начальниками виправних колоній рішень;
- перехід певної кількості персоналу місць несвободи на бік ворога на окупованих територіях;
- реальне знищення або пошкодження в'язничної інфраструктури збройними силами російської федерації, що призвело до її закриття і переведення засуджених у більш небезпечне місце;
- повільна робота над створенням у виправних і виховних колоніях, слідчих ізоляторах, завдання яких забезпечити належні умови тримання засуджених та осіб, узятих під варту;
- неналежна система запобігання катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими і ув'язненими;
- забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист як засуджених, так і персоналу місць несвободи.

Тому, призначення судом покарання у виді довічного позбавлення волі на думку вченого, полягає не лише в тому, що він кореспондується з реформуванням кримінально-виконавчої системи та її трансформації в пенітенціарну систему, а й тією ознакою, яка визначає одну із цілей стратегічних завдань пенітенціарної системи [6, с. 80–81].

Проблема насилля у місць несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України є актуальною і не достатньо дослідженою проблемою. З огляду на проблематику, насилля серед засуджених і персоналу місць несвободи є доволі розповсюдженим явищем.

Є випадки, коли персонал місць несвободи свідомо примушує засуджених страждати, тим самим, персонал досягає своїх цілей. Зокрема, це відбувається тоді, коли засуджений вперше переступив поріг виправної колонії. Наприклад, коли на стадії соціалізації він не може себе захистити, але потребує особливо медичної допомоги. Цим і користується персонал місць несвободи. Серед видів насилля, що характерні для місць несвободи, варто виділити:

1. **Фізичне насилля**, яке часто супроводжується тілесними ушкодженнями різних ступенів. Проте, коли йдеться про надання медичної допомоги, неважливо ким було завдано ушкодження, коли і як – працівники місць несвободи зобов'язані зреагувати. Проте доволі розповсюдженим явищем є те, коли засудженого в місцях несвободи лишають в тому стані та не надають допомогу.

І хоча, персонал місць несвободи добре розуміє, що він порушує ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо заборони катування, як таку [7], він продовжує використовувати фізичне насильство, як неможливість іншим способом вплинути на засудженого.

Отже, коли засуджений отримав фізичне насилля і страждає від нього, а адміністрація виправної чи виховної колонії, слідчого ізолятора не надає йому медичну або іншу допомогу вчені називають – це катуванням. Зокрема, засуджений може отримати фізичне насилля, ще до прибуття до місця відбування покарання. Наприклад, під час моніторингового візиту в Бердянську виправну колонію, було виявлено, що до контролю за засудженими залучені інші засуджені.

Більше того, попри початок повномасштабної війни РФ та окупацію Бердянську, слідчі ДБР, за сприяння СБУ та під керівництвом Офісу генерального прокурора продовжили розслідування і змогли довести причетність керівництва колонії до катувань.

Було встановлено, що з моменту прибуття до колонії кожен із засуджених проходив жорстку процедуру приймання, під час якої до них застосовувалися витончені види катувань, фізичний та психологічний тиск, основною метою яких було зламати волю людини й примусити беззаперечно виконувати будь-які вказівки.

Надалі засуджений потрапляв до рук інших засуджених, але тих, що пішли на співпрацю з адміністрацією установи виконання покарань. Вони продовжували протиправні дії щодо новоприбулих. У ДБР повідомили, що за планом керівників колонії до засуджених протягом перших 14 днів перебування в дільниці карантину та розподілу щоденно застосовувалися такі катування як:

- завдання ударів пластиковою або дерев'яною палицею по стопах, внаслідок чого подальше ходіння особи було болісним та ускладненим;
- завдання ударів кулаком в область хребців шиї, від яких потерпіла особа на мить втрачала координацію або взагалі свідомість (так звана «черепашка»);
- болісне викручування рук за спиною, що супроводжувалося укладеним процесом дихання (так звані «ластівка» або «заплив»);
- завдання численних ударів палицею по сідничній області, відбивання фаланги пальців рук пластиковою або дерев'яною палицею;
- занесення під нігті грибкових інфекцій забрудненою швейною голкою, зв'язування або іммобілізація особи на тривалий час;
- довготривале стояння в одному положенні протягом декількох годин, присідання понад 500 і більше раз, безпідставне миття підлоги протягом цілого світлового дня тощо [8].

2. Психологічне насилля. Психологічне насилля – це маніпуляції, словесні образи, приниження та шантаж як з боку засуджених, так і персоналу в'язниці. Всі хто причетний у місцях несвободи до психологічного насильства чинить його умисно з метою викликати в останнього емоційну реакцію та завдати шкоди.

За нашим дослідженням більшість конфліктних ситуацій в місцях несвободи, виникає під час психологічного насильства, довести яке не завжди можна. А тому, засуджені відносно яких було вчинено психологічне насильство можуть розповісти про нього за певних обставин, оскільки реакція переслідування в реальному житті засудженого в місцях несвободи не виключається.

Важливою ознакою психологічного насилля з боку персоналу місць несвободи є намагання адміністрації встановити контроль над поведінкою засудженого. Особливого поширення психологічне насилля набуває відносно тих, хто вперше прибув у в'язницю для відбування покарання.

Сексуальне насилля – це примусове оголення, неналежна поведінка персоналу при проведенні обшуків і надмірно грубі особисті огляди з проникненням в порожнину тіла.

Також до форм сексуального приниження відносяться спостереження за ув'язненими під час прийняття ними душу, образи сексуального характеру, а також непристойні зауваження і жести, наприклад, свист. Вкрай важко уникнути приниження та утисків за ознакою сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, зокрема в місцях несвободи.

Персонал місць несвободи можуть бути співучасниками таких дій – наприклад, проводячи надмірно грубі особисті огляди або обстеження, на проведення яких не отримано згоду ув'язненого. Не варто оминати увагою той факт, що вони також можуть бути співучасниками насильства у тому разі, якщо з їхнього боку відсутня реакція на вчинення подібного насильства ув'язненими.

Сексуальне насилля може бути умисним з метою отримання інформації або визнання, з метою покарання, залякування чи примусу або ж з будь-яких причин, пов'язаних з дискримінацією будь-якого характеру.

До речі, вітчизняний вчений О.Г. Михайлик у власному дослідженні не виключає, що в деяких в'язницях Міністерства юстиції України ще існує субкультура, фізичне, психологічне та сексуальне насилля. А тому, реформування кримінальної-виконавчої системи України і її трансформація в пенітенціарну систему вкрай потрібна, наголошує вчений [9, с. 87].

Оскільки розроблений нами типовий проект нової в'язниці передбачає одиночне утримання засуджених, ми вважаємо, що саме одиночне утримання засуджених в місцях несвободи спроможне не лише унеможливити спілкуватися їх у нічний час, а і виключити виникнення конфліктних ситуацій, формування у засуджених субкультури, зменшення можливостей учинити новий злочин в місцях несвободи [10, с. 17].

Висновок. З огляду на перераховані проблеми пенітенціарної системи України в безпековому вимірі, враховуючи результати проведеного у цій науковій статті аналізу та сучасні правові реалії діяльності органів і установ виконання покарань, які пов'язані з реформуванням (розвитком) пенітенціарної системи та зміною пріоритетів її функціонування в умовах воєнного стану, зроблено такі висновки:

- 1) реалізація реформи згідно зі стратегією реформування пенітенціарної системи протягом кількох років, не є оптимістичною, з огляду на ту кількість проблем її функціонування в безпековому вимірі;
- 2) прогнози часової тривалості, показують, що дана реформа була запроваджена до початку широкомасштабного вторгнення держави агресора на нашу територію, а тому вона є не системною;
- 3) визначення чітких критеріїв належного законодавчого забезпечення функціонування пенітенціарної системи в умовах воєнного стану має надзвичайно важливе значення для практичної реалізації органами і установами виконання покарань всіх трьох стадій: соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції засуджених в місцях несвободи.

Список використаної літератури:

1. *Богатирьов А.І.* Антикриміногенний вплив на злочинність серед засуджених у місцях несвободи України : монографія / *А.І. Богатирьов.* – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 432 с.
2. *Копотун І.М.* Пенітенціарна злочинність на сучасному етапі розвитку держави / *І.М. Копотун* // Правові реформи в Україні: реалії сьогодення : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. конф., 11 жовт. – К. : Навчально-науковий інститут права та психології НАВС, 2012. – Ч. I. – С. 81–83.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України. – ТОВ «ВВП Нотіс», 2021. – 96 с.
4. *Шкута О.О.* Реалізація права на шлюб особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі / *О.О. Шкута* // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. – 2008. – № 4 (40). – С. 48.
5. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Тех> (дата звернення 4.11.2023).

6. Марчук В.Т. Питання оптимізації процесу виконання / відбування засудженими покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні / В.Т. Марчук // Пенітенціарна система у глобальному вимірі : матеріали Міжнародного пенітенціарного форуму м. Київ, 3 листопада. – Львів – Торунь, 2023. – С. 81.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : Європейська конвенція з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 15.10. 2023р).
8. ДБР затримало колишніх керівників виправної колонії Бердянська, які вибивали з ув'язнених гроші [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dbr.gov.ua/news/dbr-zatrimalo-kolishnih-kerivnykiv-vipravnoi-kolonii-berdyanska-yaki-zhorstokimi-katuvannyami-vibivali-z-uvyaznenih-groshei> (дата звернення 5.11. 2023р).
9. Михайлик О.Г. Насилля у в'язницях Міністерства юстиції України: актуальна проблема сьогодення / О.Г. Михайлик // Матеріали Міжнародного пенітенціарного форуму м. Київ, 3 листопада. – Львів – Торунь, 2023. – С. 87–90.
10. Богатирьов І.Г. В'язниця в Україні у XXI столітті (інноваційна модель) / І.Г. Богатирьов. – Київ : ВД «Дакор», 2023. – С. 17.

References:

1. Bohatyrov, A.I. (2019), *Antykryminohennyy vplyv na zlochynnist sered zasudzhennykh u mistsiakh nesvobody Ukrainy*, monoloh, Vydavnychy dim «Helvetyka», Kherson, 432 p.
2. Kopotun, I.M. (2012), «Penitentsiarna zlochynnist na suchasnomu etapi rozvytku derzhavy», *Pravovi reformy v Ukraini, realii sohodennia*, zb. materialiv IV Vseukr. nauk.-teoret. konf., 11 zhovt., Navchalno-naukovyi instytut prava ta psykholohii NAV, K., Part I, pp. 81–83
3. *Kryminalno-vykonavchyy kodeks Ukrainy* (2021), TOV «VVP Notis», 96 p.
4. Shkuta, O.O. (2008), «Realizatsiia prava na shliub osobamy, yaki vidbuvaiut pokarannia u vydi pozbavlennia voli», *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, zbirnyk naukovykh prats, No. 4 (40), 48 p.
5. *Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia penitentsiarnoi systemy na period do 2026 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii u 2022–2024 rokakh*, Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 hrudnia (2022), [Online], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Tex> (data zvernennia 4.11.2023).
6. Marchuk, V.T. (2023), «Pytannia optymizatsii protsesu vykonannia / vidbuvannia zasudzhennykh pokarannia u vydi dovichnoho pozbavlennia voli v Ukraini», *Penitentsiarna sistema u hlobalnomu vymiri*, Materialy Mizhnarodnoho penitentsiarnoho forumu m. Kyiv, 3 lystopada, Lviv – Torun, 81 p.
7. *Konventsia pro zakhyt prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy)*, Yevropeiska konventsia z prav liudyny, [Online], available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text(дата zvernennia 15.10. 2023r).
8. «DBR zatrymalo kolyshnykh kerivnykiv vypravnoi kolonii Berdianska, yaki vybyvaly z uviaznenykh hroshei», [Online], available at: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-zatrimalo-kolishnih-kerivnykiv-vipravnoi-kolonii-berdyanska-yaki-zhorstokimi-katuvannyami-vibivali-z-uvyaznenih-groshei> (data zvernennia 5.11. 2023r).
9. Mykhailik, O.H. (2023), *Nasyllia u viaznytsiakh Ministerstva yustytii Ukrainy: aktualna problema sohodennia*, Materialy Mizhnarodnoho penitentsiarnoho forumu m. Kyiv, 3 lystopada, Lviv – Torun, pp. 87–90.
10. Bohatyrov, I.H. (2023), «Viaznytsia v Ukraini u XXI stolitti (innovatsiina model)», VD «Dakor», Kyiv, 17 p.

Bohatyrov I.

The penitentiary system of Ukraine in the security dimension: current problems

Abstract. The article provides a scientific analysis of the penitentiary system of Ukraine in terms of security. It is indicated that failure to solve the security problems inherent in the penitentiary system of Ukraine creates obvious uncertainty and even contradictions in the minds of people about their duration. It is proved that the myth about the possibility of rapid changes in the penitentiary system, about the possibility of implementing reforms within a few years, is not optimistic, on the contrary, forecasts of the time duration show that the reforms are not systemic, but in most cases one-sided. Problematic issues that affect the penitentiary system of Ukraine in terms of security are highlighted.

Keywords: penitentiary system; security dimension; personnel; places of detention; convicts; health care; correction; re-socialization; legal status; legal security; socially useful work; violence.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2023.